

Η οικογένεια Σεφεριάδη πριν και μετά το '22 μέσα από την οικογενειακή αλληλογραφία

Maila Garcia-Amoros*

Μέσα από το επιστολογραφικό υλικό της οικογένειας Σεφεριάδη, προτείνουμε μία διαδρομή από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα στη Σμύρνη έως την Μικρασιατική Καταστροφή. Θα αναλύσουμε πώς ήταν η ζωή της οικογένειας στη Σμύρνη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, πώς άλλαξε μετά το '22 και ποιες ήταν οι άμεσες επιπτώσεις της Καταστροφής γι' αυτούς. Οι γονείς του ποιητή Γιώργου Σεφέρη, Στέλιος και Δέσποινα, είχαν εγκαταλείψει τη Σμύρνη ήδη από το 1914 και είχαν εγκατασταθεί στην Αθήνα¹, ενώ η υπόλοιπη οικογένεια, τόσο από τη μεριά του Στέλιου Σεφεριάδη όσο κι από τη μεριά της Δέσποινας (του γένους Τενεκίδη), παρέμειναν στη μικρασιατική πόλη έως το Σεπτέμβριο του '22. Όλη αυτή την περίοδο η οικογένεια κρατούσε την επαφή μέσω αλληλογραφίας, ένα τμήμα της οποίας φυλάσσεται στα Αρχεία της Γενναδείου Βιβλιοθήκης της Αθήνας. Για αυτήν την ανακοίνωση έχουμε χρησιμοποιήσει κυρίως τις επιστολές του Γιώργου και της Ιωάννας Σεφεριάδη, αλλά κι αυτές του Στέλιου Σεφεριάδη προς την κόρη του, την Ιωάννα, μερικά γράμματα του Σωκράτη Σεφεριάδη προς τον Γιώργο Σεφέρη και λίγα της Άγλας Τενεκίδη προς τον Σεφέρη. Επομένως, εκτός από την πορεία της οικογένειας του ποιητή, θα παρακολουθήσουμε επίσης την πορεία ενός εκπροσώπου της οικογένειας Σεφεριάδη, του θείου Σωκράτη, και ενός της οικογένειας Τενεκίδη, της θείας Άγλας.

Είναι γνωστό πως η οικογένεια Σεφεριάδη και κυρίως η οικογένεια Τενεκίδη ήταν δύο ευκατάστατες οικογένειες, αρκεί να λάβουμε υπόψη ότι, από τη μεριά των Σεφεριάδων, σπούδασαν και οι δύο γιοι, ο Σωκράτης και ο Στέλιος, αυτός ο τελευταίος στη Γαλλία μάλιστα. Από την άλλη μεριά, ο Γεώργιος Τενεκίδης ήταν ένας πλούσιος γαιοκτήμονας, ιδιοκτήτης επιπλέον μερικών από τους περίφημους βερχανέδες της πόλης². Ο Γεώργιος Τενεκίδης είχε πεθάνει το 1886³ αφήνοντας στη χήρα του⁴ και στα παιδιά του μια πλούσια περιουσία σε χωράφια και μερίδια από τους βερχανέδες⁵. Την εποχή που ζούσαν ακόμη στη Σμύρνη αυτά τα εισοδήματα πρέπει να ήταν αρκετά ώστε να ζήσει μια οικογένεια με άνεση, μάλλον και με πολυτέλεια. Η ίδια η Ιωάννα αφηγείται στην βιογραφία του αδελφού της ότι η μητέρα της δώρισε ένα οικοπέδο σ' έναν ψαρά, τον οποίο είχαν κάνει έξωση, για να φτιάξει εκεί το σπίτι του⁶, γεγονός που αποδεικνύει πως ήταν μάλλον από τις πιο εύπορες οικογένειες της Σμύρνης. Στο ίδιο έργο περιγράφει το σπίτι τους, ένα αρχοντικό κτίσμα που βρισκόταν στην καρδιά της πόλης, στην Παράλληλη, δηλαδή στην παράλληλη οδό της προκουμαίας, όπου βρισκόταν τα ξενοδοχεία, το θέατρο και η Αθλητική Λέσχη⁷.

«Ένα μεγάλο σπίτι με τρία πατώματα, με πλατιά μαονένεια σκάλα. Στα υπόγεια οι αποθήκες. Εκεί έμπαιναν οι σοδιές της χρονιάς. Στο πρώτο πάτωμα η μεγάλη κλειστή αυλή, η τραπεζαρία με τα πορτραίτα των παππούδων και τις βαθιές πολυθρόνες, η σάλα, το σαλόνι. Ήταν και μια υπαίθρια μικρή αυλή με τη φανταχτερή γλυσίνα, τη γούρνα της και τη βρύση της. Στο δεύτερο πάτωμα το δωμάτιο των εικονισμάτων, οι κρεβατοκάμαρες. Μια μεγάλη κάμαρα με κλειστό μπαλκόνι προς το δρόμο, προς τη θάλασσα...»⁸

---

* Dra. Maila Garcia-Amorós, Πανεπιστήμιο της Γρανάδα, Κέντρο Βυζαντινών Νεοελληνικών και Κυπριακών Σπουδών της Γρανάδα. Η παρούσα ανακοίνωση είναι αποτέλεσμα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της μεταδιδακτορικής υποτροφίας που μου χορήγησαν το ΙΚΥ και το Κοινοφελές Ίδρυμα Ωνάση. Email: maila_gr@yahoo.es

¹ (Τσάτσου 1974, 33) (Μπήτον 2003, 54-55.)

² Ο «βερχανές» είναι μια στοά, μέσα στην οποία υπήρχαν καταστήματα. Οι βερχανέδες της Σμύρνης ήταν ξακουστοί, δύο από τους πιο σημαντικούς ανήκαν στον Γεώργιο Τενεκίδη (Φωτιάδης 1981, 75).

³ (Μπήτον 2003, 33)

⁴ Ο.π.

⁵ (Φωτιάδης 1981, 75)

⁶ (Τσάτσου 1974, 15)

⁷ (Μπήτον 2003, 53)

⁸ (Τσάτσου 1974, 13-14)

Αγνοούμε τι απέγινε το σπίτι μετά τη μετακόμιση τους στην Αθήνα, γνωρίζουμε πάντως ότι κατά την επίσκεψή τους στη Σμύρνη το καλοκαίρι του '19, τους φιλοξένησε ο θεός Σωκράτης, αδελφός του πατέρα τους, ο οποίος είχε ένα μεγάλο σπίτι στην προκυμαία⁹, επομένως πιθανώς το σπίτι δεν ήταν πλέον στη διάθεσή τους.

Στα έργα και των δύο αδελφών, του Γιώργου και της Ιωάννας, καθώς και στις επιστολές της Ιωάννας, γίνεται αντιληπτό πως παρουσιάζονται, κατά κάποιον τρόπο, ως κυρίως¹⁰ των χωριανών που δούλευαν στα χωράφια τους στη Σκάλα των Βουρλών¹¹. Αναφέρει η Ιωάννα σε μια επιστολή της:

«Χτες το βράδυ πήγα και αποχαιρέτησα όλες τις φτωχές. Η μαμά μοίρασε στ' όνομά σου τα ρούχα που της είχες δώσει πέρσι για τους Σκαλιώτες και ήταν συγκινητικό ν' ακούς τις ευχές που σου έστελναν όλες αυτές οι γυναικούλες χαϊδεύοντας τα ζεστά ρούχα που θάντυναν τον χειμώνα τα παλικάρια τους.»¹²

Στην ονομασία «τις φτωχές» και «οι γυναικούλες» διακρίνεται ίσως ένα, εδεχομένως ασυνείδητο, ύφος ανωτερότητας απέναντί τους. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ένα σημαντικό μέρος των αγροτικών εδαφών γύρω από το λιμάνι της Σκάλας ανήκε τότε στην οικογένεια Τενεκίδη¹³.

Γνωστό είναι επίσης ότι και οι δύο οικογένειες κατείχαν μια υψηλή θέση στην κοινωνία της Σμυρνης, καθώς σύχναζαν στην Αθλητική Λέσχη, στην οποία μόνο τα υψηλότερα στρώματα της κοινωνίας είχαν πρόσβαση¹⁴. Στις επιστολές της Ιωάννας προς τον αδελφό της του '19 π. χ., ο θεός Σωκράτης, «ένας δυνατός, αυστηρός, δίκαιος άντρας»¹⁵, όπως το περιγράφει η ίδια, εμφανίζεται ως το επίκεντρο των συζητήσεων στην Αθλητική Λέσχη. Στις ίδιες επιστολές μάλιστα απεικονίζει την κοσμική τους ζωή εκεί, περιγράφοντας με γλαφυρότητα την ατμόσφαιρα και τις διασκεδάσεις των πλουσίων κατοίκων της Σμύρνης, όπως τους περίπατους στην προκυμαία, τις καλοκαιρινές βραδιές στην Αθλητική Λέσχη, τα παιχνίδια και το φλερτ με τους αξιωματικούς και τα τσάγια και τους χωρούς στα ελληνικά θωρυκτά, όπου διαδραματιζόταν ένα μεγάλο μέρος της κοσμικής ζωής της Σμύρνης εκείνο το καλοκαίρι του '19:

«Εδώ περνούμε καλά. Ο πρώτος χορός που πήγα ήταν στη «Λήμνο» μια Τρίτη, με τη μαμά, θείο Σωκράτη και θεία Μαρία. Περάσαμε ένα όμορφο απόγευμα. Αλήθεια όμως, η «Λήμνος» έχει δυο τρεις αξιωματικούς που χορεύουν θαυμάσιο ουάν-στεπ. Λοιπόν, καταλαβαίνεις. Έπειτα, στου Βαρουτσή έκαναν δύο τρία τσάγια, στη «Λήμνο» ακόμα μερικούς χορούς και στο «Αβέρωφ» έκαναν ένα τσάι από τότε που είμαι εδώ...»¹⁶

Προφανώς επηρεασμένη από την ατμόσφαιρα ευφορίας που επικρατούσε εκείνη τη στιγμή, η νεαρή Ιωάννα περιγράφει μια χαρούμενη και ιδανική Σμύρνη χωρίς ίχνος των προβλημάτων που δημιουργήθηκαν μετά την αποβίβαση του Ελληνικού Στρατού¹⁷ και της εμπόλεμης κατάστασης που επικρατούσε στα περίχωρα της Σμύρνης¹⁸. Ωστόσο οι συνθήκες ζωής για τους Έλληνες και γενικότερα για τους Χριστιανούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

⁹ (Τσάτσου 1974, 51)

¹⁰ Αναφέρει σχετικά ο Ρόντρικ Μπήτον «Όταν ο Γιώργος περιγράφει τη σχέση που είχε με τον τόπο αυτό και ιδιαίτερα με τους απλούς ανθρώπους, τους ψαράδες και τους χωριανούς, οι οποίοι ζούσαν εκεί, μιλάει σχεδόν με όρους ιδιοκτησίας» (Μπήτον 2003, 47).

¹¹ Η Σκάλα των Βουρλών, τα σημερινά Urla, είναι ένα παραθαλάσσιο μέρος κοντά στη Σμύρνη, όπου η οικογένεια Τενεκίδη περνούσε το καλοκαίρι.

¹² Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 1, επιστολή 8/21-10-21.

¹³ (Μπήτον 2003, 32)

¹⁴ (Zerouali 2008, 172)

¹⁵ (Τσάτσου 1974, 51)

¹⁶ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 1, επιστολή 3/16-8-19.

¹⁷ (Αχλάδη 2006, 233) (Τζανακάρης 2007, 93-101)

¹⁸ (Χατζηαντωνίου 1995, 182-183) (Κλεάνθη 1996, 123)

ήταν πολύ δύσκολες, κυρίως μετά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹⁹. Η μετακόμιση της οικογένειας Σεφεριάδη στην Αθήνα το 1914 ωφείλεται προφανώς σ' αυτούς τους λόγους, τους οποίους η Ιωάννα αποσιωπά στη βιογραφία του αδελφού της. Η ανάμιξη όμως του Στέλιου Σεφεριάδη σε πολιτικά ζητήματα²⁰, τον έκανε να φοβάται για την ασφάλεια της οικογένειάς του.

Η μετακόμιση στην Αθήνα άλλαξε ριζικά τη ζωή της οικογένειας. Η προσαρμογή των παιδιών, κυρίως του Γιώργου²¹, στο νέο τόπο και στην νέα πραγματικότητα, δεν ήταν εύκολη. Αν και τότε το αγνούσε ακόμα, η ρήξη με τον κόσμο της Σκάλας που τόσο αγαπούσε είχε ήδη συντελεστεί. Από οικονομική άποψη αντιμετώπισαν πολλαπλές δυσκολίες έως ότου ο Στέλιος αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στο Παρίσι, όπου βρήκε δουλειά το 1916, εφόσον για πολιτικούς λόγους δεν μπόρεσε να διοριστεί καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών²². Ο χωρισμός της οικογένειας το '19 (ο Σεφέρης και ο πατέρας ζούσαν στο Παρίσι, ενώ η Δέσποινα Σεφεριάδη η Ιωάννα και ο Άγγελος επανεγκαταστάθηκαν στην Αθήνα μετά την καλοκαιρινή τους επίσκεψη στη Σμύρνη) δεν ωφείλετο πάρα μόνο στη δύσκολη σχέση που διατηρούσαν οι γονείς, αλλά πιθανώς απαντούσε και σε οικονομικούς λόγους. Ενα γράμμα της Ιωάννας προς τον αδελφό της του '20 μας δίνει να καταλάβουμε πώς ήταν η κατάσταση:

«Τα εισοδήματα του βερχανέ ό,τι και να κάνεις, δεν είναι ποτέ ταχτικά και δεν εξαρτάται από τους συγγενείς να γίνουν. Δεν πληρώνουν ταχτικά οι ενοικιαστές κάθε πρώτη του μηνός. Σου λέω απλά το εξής: εδώ στην Αθήνα με δραχμές, όχι φράγκα, που είναι το τρίδιπλο, ήρθε μέρα πολλές φορές να είμαστε χωρίς πεντάρα, χωρίς να μπορέσουμε να περάσουμε τη μέρα μας και να ζητήσουμε η μαμά και η θεία Έλλη δάνεια από την Παπαδημητρίου και την κ[υρία] Γαΐτου»²³.

Στην ίδια περίπτωση κατάσταση βρισκόταν η θεία Άγλα Τεκενίδη²⁴, η οποία την ίδια εποχή είχε εγκατασταθεί προσωρινά στο Παρίσι, όπου ζούσε χάρη στα εισοδήματα που έπαιρνε από τη Σμύρνη, τα οποία όμως δεν έφταναν τακτικά: «να συνεννοηθεί καλά με τους συγγενείς της Σμύρνης, ώστε να της στείλουν ταχτικά τα νοίκια. Όχι όπως της θείας Άγλας»²⁵, γράφει ο Σεφέρης στην αδελφή της. Φαίνεται ωστόσο, ότι εφόσον δεν ήταν παντρεμένη ούτε είχε παιδιά, τα χρήματα που έπαιρνε να ήταν αρκετά ώστε να ζήσει ένα άτομο ευπρεπώς στο Παρίσι, χωρίς να είναι απαραίτητο να εργάζεται. Έτσι ο ποιητής αναφέρει σε μια άλλη επιστολή πως πρέπει να πάει να πάρει τη θεία Άγλα, η οποία επέστρεφε από το Monte-Carlo²⁶. Γνωρίζουμε επίσης πως ζούσε στο κέντρο της πόλης, όπου είχε νοικιάσει ένα δωμάτιο και πως συμμετείχε στην κοσμική και πολιτιστική ζωή του Παρισιού: «Τη θεία Άγλα τη βλέπω τώρα συχνά. Τείνει να γίνει παριζιάννα, αλλά πάντοτε Σμυρνώτισσα Παριζιάννα. Χάρη στη συμπάθεια που μούχουν οι σπιτονοικοκυράδες της, πήγα μερικές φορές μαζί της στο θέατρο»²⁷.

Στο Παρίσι θα ερχόταν αργότερα και ο μικρός ο αδελφός, ο Άγγελος, για να σπουδάσει Ιατρική, ενώ η Ιωάννα, που επιθυμούσε να σπουδάσει και η ίδια στη γαλλική πρωτεύουσα, δεν κατόρθωσε να εκπληρώσει την επιθυμία της διότι στο μεταξύ συνέβη η Καταστροφή. Πριν όμως είχε, μαζί με τη μητέρα και τον αδελφό της Άγγελο μια τελευταία ευκαιρία να

¹⁹ (Αναγνωστοπούλου 1998, 524-530)

²⁰ Το 1912 ο Στέλιος Σεφεριάδης είχε αναμιχθεί στο ζήτημα της Σάμου (Μπήτον 2003, 53) (Τσάτσου 1974, 19)

²¹ (Τσάτσου 1974, 35-36)

²² Το Μάιο του 1915, ο Βενιζέλος είχε παραιτηθεί από πρωθυπουργό και τον Ιούνιο κέρδισε τις εκλογές με άνετη πλεοψηφία. Όμως οι διαφωνίες του με τον βασιλιά συνέχισαν και πάλι δεν στάθηκε δυνατόν να διοριστεί ο Στέλιος Σεφεριάδης.

²³ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 1, επιστολή, 17-5-22.

²⁴ Στην θεία Άγλα αφιέρωσε η Ιωάννα ένα από τα διηγήματα του έργου της *Καταφραφές* (Τσάτσου 1988: 98-111)

²⁵ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, φακ. 99, υποφ. 1, επιστολή 18/03/1922.

²⁶ Ο.π., επιστολή 25/03/1921.

²⁷ Ο.π., επιστολή 04/12/1921.

ξαναδεί τη Σμύρνη και τη Σκάλα το καλοκαίρι του '21. Οι επιστολές αυτής της περιόδου προσφέρουν το χρονικό της σμυρνιώτικης ζωής λίγους μήνες πριν από την απώλεια της περιοχής. Περιγράφει την ατμόσφαιρα της Σκάλας, που εκείνο το έτος ήταν γεμάτη κόσμο, αφού όλη η οικογένεια Σεφεριάδη και Τενεκίδη βρισκόταν εκεί, ενώ από τη Σμύρνη πραγματοποιούνταν εκδρομές για επίσκεψη στις ανασκαφές των Κλαζομενών. Σε αντίθεση με αυτές του '19, οι επιστολές του '21 αντικατοπτρίζουν πλέον τη βαριά ατμόσφαιρα του πολέμου:

«Εδώ στη Σμύρνη, πόλεμος. Αυτή η λέξη επιβάλλεται. Τραυματίες, στρατιώτες και αξιωματικοί. Πολλές demoiselles είναι νοσοκόμες, δε φαντάζεσαι πόσο θάθελα να γινόμουν και εγώ, μόνο συλλογίζομαι τα κλάματα της μαμάς. Πόσο θάθελα και πόσο θάπρεπε να τελειώσει αυτή η κατάσταση, είναι κουραστική à la longue για τους καημένους τους δικούς μας, τόσο καιρό που κρατά.»²⁸

Οι συνθήκες είχαν αλλάξει διαμετρικά μετά την εκλογική ήττα του Βενιζέλου το '20 και την αλλαγή της στάσης των Συμμάχων²⁹. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος και η επανάσταση του Κεμάλ Ατατούρκ αλλοίωσαν τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στη Μικρά Ασία. Γνωρίζουμε την συγκεκριμένη περίπτωση του θείου Σωκράτη, ο οποίος τον Φεβρουάριο του '22 γράφει στον ανηψιό του Γιώργο μια γεμάτη απελπισία επιστολή, στην οποία εκφράζει όλη την αγανάκτησή του ενώπιον των πολιτικών εξελίξεων και των δυσκολιών, κυρίως οικονομικών, αλλά και κοινωνικών, που έπρεπε να αντιμετωπίζουν στη Σμύρνη:

«Θα επιθυμούσα, Γιώργο μου, να μου έγραφες τόσο την γνώμη σου, όσο και των Γάλλων εν γένει περί της ζωής, δηλ[αδή]. υπάρχει κάποια θετική πεποίθησις ότι μετά ένα χρόνο η ζωή θα εύθηναινε; Διότι δεν μπορεί αιώνια να πηγαίνει έτσι. Κι εδώ η ακρίβεια της ζωής είνε κάτι τι φοβερό, παιδί μου, δεν μπορείς να έχεις καμμία ιδέα. Φαντάσου η Σμύρνη ακριβότερη των Αθηνών κατά 40%, αν είνε δυνατόν να το φαντασθής. Η Μαρία και το Ελλάκι φοράν φορέματα και καπέλλα από τας Αθήνας δια οικονομίαν. Και αντί να εύθηναινε η ζωή κάθε μέρα και βάζει επάνω, δουλειά απολύτως τίποτε. Κάθε μέρα και χειρότερα γίνεται και δύσκολος και επικύνδυνος η σπανία εργασία δια την οποίαν σήμερα απαιτούνται και μεγάλα κεφάλαια. Ξεύρεις, θα ήκουσες ότι το εις Ναζλί κτήμα μου Νοτιάς του Μακάνδρου με 200 στρέμματα αμπέλι σουλτανίνα, 80 στρέμματα Συκοβαξέ, είκοσι καλό 200 βόδια, 200 άλογα, 700 πρόβατα, δημητριακά μερικές χιλιάδες σακκιά. Σπίτι επιπλωμένο, αποθήκες γεμάτες, μηχανήματα τέλεια κλ. κλπ. κλπ., όλα ευρίσκονται στα χέρια των επαναστάτων του Μουσταφά Κεμάλ πασά. Δι' όλα αυτά ηργάσθην τιμίως έως 35 έτη, αφηφών κινδύνους, κόπους, και έξοδα δια να εξασφαλίσω άνετη ζωή στα παιδιά μου, στην οικογένειάν μου. Δυστυχώς σ' ένα λεπτό μου φύγαν από τα χέρια μου»³⁰.

Εν συνεχεία ο θείος Σωκράτης, που επιθυμούσε να στείλει τον γιο του να σπουδάσει στη Γαλλία, ζητάει από τον Γιώργο να τον ενημερώσει για τις οικονομικές συνθήκες, και με την ιδέα να εγκατασταθεί εκεί με την οικογένειά του και τον ρωτάει: «Μια οικογένεια 4 προσώπων εαν δεν έχει να διαθέσει πλέον των 26-27 χιλιάδων φράγκων, όχι 30 χιλ. δύναται να ζήσει χωρίς εξαιρετική πολυτελή παράσταση, δηλ[αδή] ευπρεπώς με τας απολαύσεις που έχει μια γαλλική οικογένεια;»³¹ Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν τις οικονομικές δυσκολίες του, που τον προτρέπουν να εγκαταλείψει κι αυτός τη γενητειρά του, αλλά συνάμα τους δισταγμούς του μην τυχόν χάσει την κοινωνική του θέση. Ο θείος Σωκράτης όμως, δεν πρόλαβε να οργανώσει τη μετακόμισή του, η Καταστροφή τον αιφνιδίασε ακόμη στη Σμύρνη.

Από τις πρώτες επιστολές του Σεφέρη μετά την Καταστροφή γνωρίζουμε πως όταν άρχισαν να φτάνουν στο Παρίσι τα νέα από τη Σμύρνη, αγνοούσαν ακόμα κι αν η Δέσποινα

²⁸ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 1, 10-7-21.

²⁹ (Αχλάδη 2006, 237) (Θ. Διαμαντόπουλος 1997, 94-101).

³⁰ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 2, επιστολή του θείου Σωκράτη της 27/-9/02/1922.

³¹ Ο.π.

και η Ιωάννα είχαν ξεκινήσει προς τη Σμύρνη όπως ήταν το σχεδιά τους³². Πέρασαν αρκετές μέρες ώστε να μάθουν ότι βρίσκονταν στην Αθήνα και ακόμα περισσότερες μέρες να μάθουν για τους δικούς τους. Η πρώτη επιστολή που έχουμε είναι μια του Στέλιου Σεφεριάδη προς την κόρη του της 14 Σεπτεμβρίου: «Τι έχουνσι γίνει οι συγγενείς και οι φίλοι δεν ξέρει κανείς μας εδώ. Έχουν φύγει, έχουν μείνει...»³³ Αρκετές μέρες αργότερα, στις 20 Σεπτεμβρίου εξακολουθούσαν να μην έχουν λάβει κανένα νέο και γράφει ο Σεφέρης στην αδελφή του: «Σας τηλεγραφήσαμε επανειλημμένως καμια απάντηση. Έχουν φύγει οι συγγενείς από Σμύρνη ή θα μαυροφορέσωμε κι εμείς όπως τόσοι άλλοι φίλοι μου Μικρασιάτες; Η ανησυχία μου είναι ανυπέρβλητη»³⁴.

Από μεθεπόμενες επιστολές μαθαίνουμε ότι δεν υπήρχαν θύματα ανάμεσα στην οικογένεια Σεφεριάδη ούτε Τενεκίδη³⁵, όλοι κατόρθωσαν να φύγουν από τη Σμύρνη και να φτάσουν στην Αθήνα. Στη βιογραφία *Ο αδερφός μου ο Γιώργος Σεφέρης* η Ιωάννα αναφέρει πολύ συνοπτικά τη στιγμή της άφιξης του θείου Σωκράτη στο σπίτι της Αθήνας: «Χτύπησε δυνατά το κουδούνι. Με δυσκολία προχώρησα προς την πόρτα. Κι άνοιξα. Ο θείος Σωκράτης, αυτός ο δυνατός αυστηρός άντρας που όλοι τρέμαμε, γονατιστός, έκλαιγε»³⁶. Όλα δείχνουν πως ο θείος Σωκράτης δεν εγκατέλειψε την πόλη ως την τελευταία στιγμή. Δεν γνωρίζουμε πολλά για το πώς έφυγαν οι συγγενείς από τη Σμύρνη και πώς έφτασαν στην Αθήνα. Προφανώς για να αποφύγουν την αφήγηση των πιο δυσάρεστων λεπτομερειών, δεν εντοπίζονται πληροφορίες για αυτό το ζήτημα στα έργα των δύο αδελφών: «Πώς έφυγαν και τι τράβηξαν, τι να τα λέει κανείς; Ο κόσμος είναι κορεσμένος από σαδιστικές ιστορίες»³⁷, τονίζει η Ιωάννα. Αν και από αυτή τη στιγμή χάνουμε λίγο τα ίχνη του, στο Αρχείο Σεφέρη εντοπίζονται επιστολές του θείου Σωκράτη του 1932 και τον βρίσκουμε να εργάζεται στο μετοχικό ταμείο.

Και η θεία Άγλα, σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας προσφέρει η Ιωάννα, βρισκόταν στη Σμύρνη όταν συνέβη η Καταστροφή³⁸. Κατάφερε να φύγει από την φλεγόμενη πόλη και εγκαταστάθηκε στα περίχωρα του Παρισιού, στο Le Vésinet όπου ζούσε με πολλή οικονομία, μακριά, ίσως και λίγο απομονωμένη, από τη ζωή του Παρισιού: «δεν πηγαίνω στο Παρίσι πάρα μόνο Δευτέρα και Πέμπτη»³⁹, αναφέρει στον Γιώργο. Χωρίς πλέον πόρους ζωής, αναγκάστηκε να εργάζεται ως το τέλος της ζωής της παραδίδοντας ιδιαίτερα μαθήματα πιάνου. Σύμφωνα με το αφήγημα της Ιωάννας Τσάτσου, δεν κατάφερε ποτέ να ξεπεράσει τη νοσταλγία για την απώλεια της γενέτειράς της. «Νιώθω ερήμωση χωρίς ανάπαυλα. Και η νοσταλγία αρρώστια κακιά, όσο περνάει ο καιρός βαραίνει. Το ιωνικό ακρογιάλι, η αρμύρα του, ο φλοίσβος του κυμάτου. Είναι βοήθεια, γύρω μας οι παιδικές θύμισες.»⁴⁰

Γνωρίζουμε πως μετά την Καταστροφή, η οικογένεια Τενεκίδη έτρεφε ελπίδες για την αποκατάσταση των χτημάτων τους και πράγματι καταβλήθηκαν προσπάθειες μέσω γνωστών γι' αυτό το σκοπό, καθώς μας ενημερώνει ο Σεφέρης: «Η Marie Louise έγραψεν ήδη της μαμάς. Για το ζήτημα των χτημάτων της Σμύρνης, είναι σχεδόν αδύνατο να κάνει τίποτα εκείνη. Τότε για την ώρα, πες της μαμάς να περιμένει»⁴¹. Βέβαια αυτές οι προσπάθειες κατέληξαν μάταιες. Η ρήξη ανάμεσα στους δύο κόσμους ήταν πλέον απόλυτη και οριστική.

---

³² (Μπήτον 2003, 95)

³³ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, φακ. 99, υποφ. 2, επιστολή 14/09/1922.

³⁴ Ο.π. επιστολή 20/09/1922.

³⁵ (Μπήτον 2003, 96)

³⁶ (Τσάτσου 1974, 177)

³⁷ (Τσάτσου 1974, 177)

³⁸ (Τσάτσου 1988, 100)

³⁹ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 2, επιστολή της θείας Άγλας της 07/11/1924.

⁴⁰ (Τσάτσου 1988, 102)

⁴¹ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, φακ. 99, υποφ. 1, 17/02/1923.

Αξίζει να σημειωθεί ότι κανείς από αυτούς, με εξαίρεση βέβαια τον Σεφέρη, δεν επέστρεψε ποτέ πλέον στη Σμύρνη και στη Σκάλα. Ο Σωκράτης Σεφεριάδης εργάστηκε και απεβίωσε στην Αθήνα. Ο Στέλιος Σεφεριάδης, ο οποίος από πολύ νωρίς είχε καταλάβει πως δεν είχαν μέλλον στη Σμύρνη⁴², αποδέχτηκε με εγκαρτέρηση την απώλεια της Ιωνίας, καθώς γράφει ο Σεφέρης: «Ο μπαμπάς τάφτιαξε όλα λέγοντας πως όλα είναι ζήτημα απόφασης και πως πρέπει να το πάρουμε απόφαση»⁴³, έζησε και εργάστηκε ανάμεσα στην Αθήνα και τη Γαλλία, όπου και απεβίωσε το 1951. Η Ιωάννα δεν τόλμησε ποτέ πλέον να ταξιδέψει στα μέρη που τελευταία φορά είδε το '21, όμως οι αναμνήσεις από τη Μικρά Ασία, επανέρχονται σ' όλο το λογοτεχνικό της έργο, με τις διαστάσεις ενός χαμένου και μυθοποιημένου παραδείσου⁴⁴.

Όσον αφορά τον Σεφέρη, οι διαστάσεις που παίρνουν στο έργο του οι παιδικές του αναμνήσεις από τη Σκάλα και η Καταστροφή είναι ήδη πολύ γνωστές. Θα θέλαμε όμως να προσφέρουμε μερικές μικρές πινελιές που εντοπίζονται στην αλληλογραφία με αδελφή του. Στη βιογραφία της η Ιωάννας τονίζει: «Εκεί, μακριά στο Παρίσι, ο Γιώργος δεν είχε ακόμα βουλιάξει ολόκληρος όπως εγώ. Η ξενιτιά τον βάραινε όσο ποτέ, μα τον προστάτευε. Όμως το κακό, πιο αργά μα σήγουρα, εισχωρούσε όλο και πιο βαθιά στις ίνες της ψυχής του»⁴⁵. Όντως ο Σεφέρης ήταν διπλά προστατευμένος στο Παρίσι, πρώτα διότι βρισκόταν μακριά από τη συμφορά, αλλά επίσης επειδή, λόγω της μακρόχρονης διαμονής του στη Γαλλία, δεν επιστρατεύτηκε ποτέ. Η Ιωάννα τονίζει στη βιογραφία ότι αγνούσε τους λόγους για τους οποίους ο Σεφέρης δεν επισκέφτηκε τη Σκάλα το '19. Η αλήθεια είναι όμως ότι εκείνο το έτος η ίδια εξηγεί τους λόγους στον αδελφό της: «Να σου πω όμως, Γιωργούλο, φαίνεται πως είναι καλύτερα που δεν ήρθες. Η μαμά είχε γράμμα από τον μπαμπά, ο οποίος της γράφει πως θα έμενες στρατιώτης μέχρι αποστρατεύσεως»⁴⁶. Αυτός είναι λοιπόν ο λόγος για τον οποίο ο Σεφέρης δεν μπόρεσε να επισκεφτεί τη Σκάλα, αλλά ούτε την Ελλάδα επί επτά ολόκληρα χρόνια. Αυτό το γεγονός θα προκαλούσε αργότερα στον ποιητή ένα βαθύ αίσθημα τύψεων, όπως αποδεικνύει μια από τις πρώτες επιστολές που της γράφει αμέσως μετά την Καταστροφή:

«γιατί να μην ήταν βολετό να είχα ξεκληριστεί κι εγώ μαζί με τα άλλα παιδιά που ξεκληριστήκανε πέρα στους κάμπους της ντροπής από βλακείες ηλίθιων εγωιστών, παλιανθρώπων... γιατί αδερφούλα, γιατί; Δε θα ήταν καλύτερα από να κάθομαι και να αγοράζω εφημερίδες εδώ πέρα; Μπεμπούλα μου, όλες μου οι παλιές δειλίες ξαναζούνε μέσα μου»⁴⁷.

Η Ιωάννα παραθέτει αυτό το απόσπασμα στη βιογραφία, παραλείποντας όμως την τελευταία πρόταση, την οποία όμως θεωρούμε πολύ σημαντική. Ποιες ήταν αυτές οι παλιές δειλίες; Για ποιους λόγους τις ένιωθε; Και πώς σχετίζονται με την ποίησή του; Είναι ζητήματα που θέλαμε να θέσουμε αλλά που πρέπει αναγκαστικά να αναβάλουμε για άλλη μελέτη.

Αναφέραμε εδώ μερικές συγκεκριμένες περιπτώσεις αυτής της οικογένειας, που αποτελούν ένα μικρό παράδειγμα γι' αυτό που γενικότερα συνέβη σε τόσες άλλες οικογένειες Ελλήνων από τη Μικρά Ασία. Εκείνες οι μέρες του Σεπτεμβρίου του '22 σήμαναν το τέλος της χιλιετούς ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία, και για χιλιάδες Ελλήνων Μικρασιατών, όπως ήταν η οικογένεια του ποιητή Γιώργου Σεφέρη, το τέλος του τρόπου ζωής τους όπως τη βίωναν ως τότε.

⁴² Πληροφορία της κυρίας Δέσποινας Μυλωνά-Τσάτσου.

⁴³ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, φακ. 99, υποφ. 1, 30/09/1922.

⁴⁴ (Garcia-Amoros, 2014) (Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου 2004, 145).

⁴⁵ (Τσάτσου 1974, 178)

⁴⁶ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Γιώργου Σεφέρη, φακ. 52, υποφ. 1, 1/14-9-19.

⁴⁷ Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Κωνσταντίνου και Ιωάννας Τσάτσου, φακ. 99, υποφ. 1, 27-9/09/1922.

Βιβλιογραφία

- Αναγνωστοπούλου, Σία: *Μικρά Ασία 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 1998.
- Αχλάδη, Ευαγγελία: «Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι την ελληνική διοίκηση: το τέλος της κοσμοπολίτικης Σμύρνης». Στο: *Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη*. Αθήνα Μεταίχμιο 2006: 231-246.
- García-Amoros, Maïla «Η Μικρά Ασία από το βλέμμα της Ιωάννας Σεφεριάδη: 1919/1921». Στο: *Erytheia* 35 (2014): 459-474.
- Γλυκοφρύδη-Αθανασοπούλου, Θεοδώρα: «Ιωάννα Τσάτσου: η μεταφυσική νοσταλγία της Σκάλας και το μυστήριο της Αγάπης». Στο: *Η λογοτεχνία στη Μικρή Ασία*. Αθήνα: 2004:143-162.
- Κλεάνθη, Φάνης: *Η ελληνική Σμύρνη. Σελίδες από την ιστορία της και πλήρης εξιστότηση της τραγωδίας του 1922*. Αθήνα: Εστία 1996.
- Μπήτον, Ρόντρικ: *Γιώργος Σεφέρης. Περιμένοντας τον Άγγελο*. Αθήνα: Ωκεανίδα 2003.
- Τσάτσου, Ιωάννα: *Καταγραφές*, Αθήνα: Εστία 1988: 98-111.
- Τσάτσου, Ιωάννα: *Ο αδερφός μου ο Γιώργος Σεφέρης*. Αθήνα: Εστία 1974.
- Φωτιάδης, Δημήτριος: *Ενθυμήματα Α΄*. Αθήνα: Κέδρος 1981.
- Χατζηαντωνίου, Κώστας: *Μικρά Ασία. Ο απελευθερωτικός αγώνας 1919-1922*. Αθήνα: Πελάσγος 1995.
- Zerouali, Basma «Η χοάνη των τέχνων και των τέρψεων» *Σμύρνη, λησμονιμένη πόλη; 1830-1930: Μνήμες ενός μεγάλου μεσογειακού λιμανιού*. Αθήνα: Μεταίχμιο 2006: 169-190.